

**ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВАРІАТИВНОСТІ ТА ТРУДНОЩІВ
ПЕРЕКЛАДУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(за романом Марка Твена «Пригоди Тома Соєра»)**

В статті розглядаються способи перекладу фразеологічних одиниць та з'ясовуються причини труднощів їх перекладу. Автор досліджує проблему варіативності перекладу фразеологічних одиниць на матеріалі перекладу роману М. Твена «Пригоди Тома Соєра» українською мовою, виконаного трьома перекладачами, та робить їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: *варіативність, ідіоматичність, способи перекладу, трансформація, фразеологічна одиниця.*

Остапенко С. А. Практические основы вариативности и трудностей перевода фразеологических единиц (по роману М. Твена «Приключения Тома Соьера»). В статье рассматриваются способы перевода фразеологических единиц и выясняются причины трудностей их перевода. Автор исследует проблему вариативности перевода фразеологических единиц на материале перевода романа М. Твена «Приключения Тома Соьера» на украинский язык, выполненного тремя переводчиками, и проводит их сравнительный анализ.

Ключевые слова: *вариативность, идиоматичность, способы перевода, трансформация, сравнительный анализ.*

Ostapenko S. A. Practical principles of variation and difficulties of phraseological units translation (inferencing from the novel “Adventures of Tom Sawyer” by M. Twain). The article deals with ways and difficulties of phraseological units translation. The author investigates the problem of variation of phraseological units translation inferencing from the translation of the novel “Adventures of Tom Sawyer” by Mark Twain into Ukrainian by three translators and makes their comparative analysis.

Key words: *comparative analysis, idiomaticity, transformation, variation, ways of translation.*

Проблема перекладу фразеологічної одиниці є надзвичайно актуальною в сучасній лінгвістиці в першу чергу тому, що саме фразеологічна система мови відбиває уявлення носіїв цієї мови про навколишній світ, отже формує мовну картину світу. Знання фразеології значно полегшує та робить повноцінним розуміння та переклад публіцистичних, художніх та інших текстів.

Проблема вивчення ФО в аспекті зіставлення є однією з основних у підготовці та роботі перекладача. Отже, досліджуємо тема є доволі актуальною.

Проблема перекладу ФО досить повно розглянута у роботах В. Виноградова, В. Комісарова, І. Корунця, Р. Зорівчак. Такі науковці як Н. Шанський, А. Кунін, Л. Сміт, Н. Амосова широко досліджували питання класифікації ФО. Проблемою визначення поняття ФО займалися Ш. Балі, А. Кунін, В. Телія, В. Гак.

Але незважаючи на те, що фразеологія широко вивчалась на матеріалі англійської, французької та української мов, сьогодні існує багато

невирішених питань. Нез'ясованими залишаються теорія еквівалентності, проблема слівності компонентів та інші.

Мета статті – з'ясувати причини труднощів перекладу ФО, дослідити проблему варіативності перекладу ФО на матеріалі перекладу роману М. Твена «Пригоди Тома Соєра» українською мовою трьома перекладачами: Ю. Корецьким, В. Митрофановим та В. Левицькою; зробити їх порівняльний аналіз.

Як було зазначено вище, розробкою питань дослідження фразеологічних одиниць та їх класифікацією займалися В. Виноградов, Є. Поливанов, Л. Булаховський, В. Архангельський, В. Мокієнко, В. Жуков, О. Мелерович, В. Гак, Л. Скрипник, М. Демський. Такі лінгвісти як О. Смирицький, О. Кунін, Н. Амосова, А. Альохіна досліджували фразеологію англійської мови. Серед західних мовознавців слід відзначити Ш. Балі та Л. Сміта. Нажаль, на заході цій галузі мовознавства приділяється не дуже багато уваги.

Наразі існує більше сотні теорій та понять фразеології: вчені розглядають під різними кутами фразеологічні одиниці та дають власні тлумачення щодо їх значення та класифікації, але в основному більшість з них досягають консенсусу. ФО поділяють за семантичним принципом і виділяють наступні три групи [1, 10–11]:

- *фразеологічні зрощення* – це стійкі неподільні словосполучення, значення яких не виводиться із значень слів, що входять до фразеологізму. Наприклад, *дати драла, врізати дуба, не до солі, точити ляса*. Вони за семантикою ближче до окремого слова: *живе на широку ногу* (живе заможнo).

- *фразеологічні єдності* є неподільні та цілісні, але семантика частково мотивована значеннями слів, що становлять фразеологізм. Наприклад, *закинути вудку, тягнути лямку, мілко плавати, покласти зуби на полицю, товкти воду в ступі*. Вони не мають такого міцного поєднання, як зрощення, і в них інколи допускається можливість пояснення окремих елементів: *зітерти в порошок* (зітерти в дрібний порошок).

- *фразеологічні сполучення* – стійкі мовні звороти, в яких один із компонентів має самостійне значення, що конкретизується у постійному зв'язку з іншими словами. Так, наприклад, *нічого в рот не брати* (нічого не їсти), *брати рушники* (свататися), *брати гору* (перемагати когось/щось), *брати близько до серця* (болісно переживати що-небудь), *брати на глум* (глузувати) тощо.

Проблемі перекладу ФО присвячено роботи багатьох науковців: Я. Барана, С. Влахова, В. Комісарова, І. Корунця, О. Куніна, К. Мартинкевича, Р. Зорівчак та інших.

Існують різні засоби перекладу фразеологічних одиниць залежно від наявності у мові перекладу відповідних сталих висловів, стилістичних та прагматичних завдань тексту.

І. Корунець [3] виділяє такі способи перекладу ФО:

- 1) Шляхом підбору повного (абсолютного) еквіваленту.

Цей спосіб застосовується в тому випадку, коли йдеться про ідіоми, які мають однакове походження в обох мовах. Такими джерелами можуть бути:

- міфологія: *Cassandra warning* – «застереження Кассандри»;

- давня історія або література: *die is thrown* – «жереб кинуто», *I came, I saw, I conquered* – «прийшов, побачив, переміг»;
- Біблія або вислови за біблійним сюжетом: *the ten commandments* – «десять заповідей»;
- сучасна література або історичні джерела, які відносяться до різних мов: *my house is my castle* – «мій дім – моя фортеця»;
- вирази, які належать видатним англійським та американським авторам: *better a witty fool than a foolish wit (Twelfth Night)* – «краще розумний дурень, ніж дурний мудрець».

2) За допомогою підбору близького еквівалента. В цьому випадку образна основа ФО в перекладі зберігається, але з деякими змінами лексичного або/і граматичного характеру. Наприклад, *baker's/printer's dozen* – «чортова дюжина», *the devil is not as black as he is painted* – «не такий страшний чорт, як його малюють».

3) Переклад справжнім ідіоматичним аналогом або з повною заміною образності: *like mistress, like maid* – «яблуко від яблуні недалеко падає», *there is no use crying over spilt milk* – «що впало, то пропало».

4) Описовий переклад ФО/ за допомогою зняття образності. Наприклад, *a skeleton in the cupboard* – «сімейна тайна, таємниця», *riff-raff* або *rag-tag and bobtail* – «збіговисько, покидьки суспільства». Хоча ці українські відповідності не менш виразні, ніж англійські ФО.

Складнощі перекладу ФО з однієї мови на іншу обумовлені деякими чинниками [2]:

а) однією з основних особливостей фразеологічних одиниць, яка відрізняє їх від вільних словосполучень, є ідіоматичність. Саме через цю характеристику загальне значення фразеологізму не дорівнює сумарному значенню його компонентів, часто це значення не має нічого спільного із значеннями слів, які входять до нього: *to show white feather* – «бути боягузом»;

б) багато фразеологізмів виникли на основі якогось історичного факту: *to dine with Duke Humphrey* – «залишитися без обіду»;

[Один час боржники в Лондоні ховалися від своїх кредиторів у Соборі святого Павла, де серед інших знаходиться і гробниця герцога Гамфрі; на запитання, де він буде обідати, боржник відповідав, що обідатиме з герцогом, тобто ніде].

в) у фразеологізмах часто міститься метафоричний елемент, тож їх не можна перекладати дослівно. У багатьох випадках вони мають явно виражене національне забарвлення.

Це все та ряд інших факторів призводить до того, що фразеологічні одиниці часто не мають абсолютних відповідників в іншій мові.

Складність перекладу ФО полягає у тому, що перекладач повинен уміти їх розпізнати і підшукати відповідний український варіант.

У процесі аналізу твору М. Твена «Пригоди Тома Сойєра» нами було проаналізовано біля 400 фразеологічних одиниць. Автор використовує у своєму романі численну кількість зрощень, єдностей, фразеологічних словосполучень, і в тому числі авторські, фразеологічні дієслова та фразеологізми, що були утворені шляхом трансформацій: додавання або

усічення тощо, що зробило процес перекладу ще складнішим.

Зробивши порівняльний аналіз твору на предмет способів перекладу ФО трьома перекладачами: Ю. Корецьким, В. Митрофановим та В. Левицькою, ми дійшли висновку, що тільки у незначній кількості випадків їх думки збігалися. В цих випадках усі троє застосовували наступні способи перекладу:

1) аналог. До цієї групи ми відносимо наступні фразеологізми: *to roll ten-pins* (7, 18) – «збивати кеглі»; *to climb Mont Blank* (7, 18) – «підніматися на Монблан»; *God knows* (7, 12) – «бачить Бог»; *to do one's duty* (7, 12) – «виконувати обов'язки»; *No doubt* (7, 78) – «без сумніву, поза всяким сумнівом»; *to take a walk* (7, 14) – «забиратися геть»; *to turn tail* (7, 14) – «кинутися тікати, навтьоки»; *to fall into line* (7, 25) – «вишикуватись»;

2) приблизний еквівалент: *the Lord's truth* (7, 12) – «нічого гріха таїти».

Інших способів перекладу, в тому випадку, коли перекладачі дійшли спільного висновку, не було знайдено в творі: оскільки М. Твен сам звертався до численних трансформацій, тому й перекладачі також вирішили розбавити текст своїми нововведеннями, як ми побачимо далі.

Слід зауважити, що існує низка фразеологічних одиниць, в яких двоє з перекладачів дійшли спільного висновку, а третій трактував його трохи інакше, по-своєму.

Фразеологічну одиницю *to lift up(voice)* (7, 11) можна було б віднести до категорії аналога, але В. Левицька у цьому випадку надала свій варіант, *покликати знову* (9, 7), в той час як два інших перекладача скористалися словниковим варіантом *підвищити голос* [4]. Подібну ситуацію спостерігаємо і з іншим фразеологізмом, який є авторським, *so small thing as a boy* (7, 11), тим не менш двоє з них зійшлися в значенні *дрібниця як хлопець* (8; 10), а В. Левицька зробила цю фразеологічну одиницю більш експресивною, переклавши як *дріб'язок як хлопчисько* (9, 8), надавши іменниковій фразі пафосу. Те ж саме можна стверджувати про наступний авторський фразеологізм *a switch hovers in the air* (7, 12), який перекладають наступним чином:

- *Лозина зависла у повітрі* (10, 1);
- *Різка свистить у повітрі* (8, 2);
- *Лозина засвистіла у повітрі* (9, 8).

Як ми бачимо із зазначених прикладів, перший та останній переклади співпадають, в той час як Ю. Корецький відстоює свою точку зору щодо перекладу, але все ж таки слід віддати належне його варіанту, адже він перший серед цих перекладачів мав справу з оригіналом. Та, не дивлячись на такі несуттєві розбіжності, зміст перекладених фразеологічних одиниць повністю відповідає змісту аналога.

Переклад іменникових фразеологічних одиниць зазнав прийому заміни, що можна спостерігати на наступному прикладі *The Good Book* (7, 12):

- *Святе письмо* (9, 9);
- *Біблія* (8, 3);
- *Святе письмо* (10, 1).

Тільки Ю. Корецький в даному випадку дотримується значення за

фразеологічним словником, а саме «Біблія» [4], в той час як В. Митрофанов та В. Левицька використовують приблизний еквівалент «Святе Письмо».

Наступний фразеологізм теж запозичений М. Твенем із Біблії *Delectable Land* (7, 18) і має значення за словником «Земля Обітована» [4]. З цим значенням погодився В. Митрофанов, але ми маємо також і інші варіанти перекладу:

- *Чудова країна* (8, 3);
- *Дивовижна країна* (9, 19).

Вцілому такі варіанти перекладів передають загальне значення фразеологічної одиниці, але варіант перекладу за аналогом більш вдалий, оскільки значення його набагато глибше та має під собою, крім того, історичне підґрунтя.

Дієслівна фразеологічна одиниця *to fall without firing* (7, 22) має наступні авторські відповідники у перекладених інтерпретаціях:

- *Здатися без жодного пострілу* (8, 5);
- *Здатися без жодного пострілу* (9, 21);
- *Перемогти без жодного пострілу* (10, 4).

Як бачимо, варіанти перекладу В. Левицької та Ю. Корецького співпадають, але варіант В. Митрофанова також відповідає стилістичним нормам та є синонімічним варіантом до перших двох. Тому можна вважати, що дані відповідники перенесли в собі зміст аналога. Тим паче, переклад В. Митрофанова відрізняється лише тим, що при перекладі був застосований прийом константної заміни. Аналогічним прикладом є фразеологічна одиниця *To vanish out of one's heart* (7, 23), який крім того ще є авторським, а у випадку саме авторських фразеологізмів перекладачі отримують підґрунтя для власних варіантів перекладу, як наприклад:

- *Зникнути з чийого-небудь серця* (9, 24);
- *Зникнути з чийого-небудь серця* (10, 4);
- *Вивітритись з серця* (8, 8).

Як ми бачимо, усі перекладачі досить точно передають зміст фразеологізму, а у перекладі Ю. Корецького застосований прийом контекстуальної заміни.

Але лєвова частка фразеологізмів перекладається кожним перекладачем по-різному, їх трансформації підлягають навіть біблійні вирази, приказки та прислів'я. Наприклад, загальновідоме прислів'я *Can't learn an old dog new tricks* (7, 12) вже є трансформованим самим М. Твенем в оригіналі (була застосована перестановка компонентів). Перекладачі також взяли до уваги цей прийом, і ми маємо такі відповідники:

- *Старого пса не навчиш новим фокусам* (9, 7);
- *Стару собаку не навчиш нових штук* (10, 11);
- *Стару собаку нових штук не навчиш* (9, 13).

Авторський фразеологізм *Old fool is the biggest fool there is* (7, 12) також є яскравим прикладом прийому перестановки компонентів. Це чітко просліджується і в наступних еквівалентах:

- *Немає дурнішого за старого дурня* (9, 12);
- *І справді старі дурні найдурніші* (10, 11);

- *Старий дурень найдурніший за всіх* (8, 3).

Тенденція перестановки компонентів присутня навіть у зрощеннях та сполученнях, якими насичений твір. Наприклад, авторський фразеологізм *Hang the boy* (7, 12) за словником перекладається «хай його чорт візьме» [4], а у перекладених творах ми бачимо наступне:

- *Ну й розбишака! Хай йому абищо!* (10, 1);
- *Оце то хлопець!* (8, 1);
- *Ось так і завжди!* (9, 2).

Ми бачимо, що даний фразеологізм різко відрізняється від словникового значення. Перекладачі надають як можна менше негативного значення цій фразеологічній одиниці, застосовуючи при цьому прийом логізації, та змінюючи водночас зміст ФО.

Фразеологічна одиниця *to be full of the Old Scratch* (7, 12) є трансформованою авторською, але перекладачі все-таки передали загальне значення цієї одиниці таким чином, що вона не втратила загальної образності:

- *Справжнє бісеня* (9, 12);
- *В ньому наче біс сидить* (10, 11);
- *Він – пустун* (8, 13).

На нашу думку, перші два відповідники передають значення фразеологізму, а третій не зовсім відповідає змісту, бо втрачається сам настрій речення в цілому.

Фразеологічна одиниця *one's heart most breaks* (7, 12) є авторською і до неї дуже складно підібрати синонім або відповідник за словником, тому що вона може трактуватися по-різному. Доказом цьому є наступні відповідники у перекладених текстах:

- *Серце розривається* (9, 8);
- *Серце кров'ю обкипає* (10, 11);
- *Жаль крає серце* (8, 14).

Щодо фразеологізму *Spare the rod and spile the child* (42, 12) – «пошкодуєш різку, зіпсуєш дитину» [4, 878], Ю. Корецький бере за основу аналог, але розходження з аналогом ми бачимо на прикладах двох інших перекладачів:

- *Хто жаліє дитину, той губить її* (37, 8);
- *Хто попускає дитині, той псує її* (41, 11).

Перекладачі використовують приблизні еквіваленти у попередньому випадку. Також до приблизних еквівалентів ми можемо віднести переклад наступних фразеологічних одиниць, як *to miss a trick* (7, 14) – *прогавити суттєвий доказ* (9, 9), *дати обвести круг пальця* (10, 12), *прогавити важливий доказ* (8, 14); *a deep melancholy settled down one's spirit* (7, 18) – *глибокий смуток оповів йому душу* (8, 8), *душу сповнила глибока туга* (10, 12), *душа занурилась у глибокий смуток* (9, 11).

Фразеологізм *to break into gentle laugh* (7, 12) є трансформованим і перекладається таким чином у трьох відповідниках як:

- *Тихо розсміялися* (8, 4);
- *Тихенько засміялися* (10, 11);
- *Добродушно розсміялися* (9, 8).

Абсолютний відповідник фразеологізм *to get danger up* (7, 12) має у фразеологічному словнику і означає «розізлилися» [4]. В. Левицька, не дивлячись на існування такого фразеологізму в українській мові, взагалі його проігнорувала. Варіанти перекладу В. Митрофанова та Ю. Корецького ми вважаємо достатньо коректними, що цілком передають зміст даного фразеологізму:

- *Розсердитися* (8, 3);
- *Урватися терпець* (10, 2).

Таким чином можна стверджувати, що перекладачі можуть опускати слова у тексті, щоб можливо акцентувати увагу на якому-небудь іншому фразеологічному виразі або ще з якої-небудь вагової причини, якою вони керуються.

Фразеологічна єдність *to know where the wind lays* (7, 14) у фразеологічному словнику перекладається як «знати, куди вітер віє» [4].

Перекладачі при перекладі цієї фразеологічної одиниці використовують трансформацію поширення, контекстуальну заміну та перестановку, які ми бачимо це в наступних прикладах:

- *Відчутти, звідки дме вітер* (9, 11);
- *Збагнути, звідки вітер дме* (10, 12);
- *Зрозуміти, куди вітер віє* (8, 15).

В першому прикладі застосовано: а) прийом контекстуальної заміни, на що вказує слово *відчутти*; б) прийом перестановки, коли переставили місцями *дме* і *вітер*. Другий приклад ми можемо розглядати аналогічно. Зверніть увагу, що жодний автор-перекладач не звернувся до самого аналога, але усі три трансформовані вирази все-таки передають настрій та саме значення фразеологічної одиниці. Третій варіант перекладу є близьким до самого аналога в українській мові, і з усіх вищезазначених відповідників він найбільше відповідає змісту абсолютного відповідника в англійській мові.

Фразеологізм *an inspiration burst upon somebody* (7, 18) є авторським і водночас представляє категорію фразеологічні єдності, оскільки можна зрозуміти його значення із значень його складових. Перекладачі дають наступні відповідники:

- *Натхнення осяяло* (9, 35);
- *Зійшло натхнення* (10, 73);
- *Окрилило натхнення* (8, 54).

Головне значення даної фразеологічної одиниці в цілому передано.

Розглянемо наступну фразеологічну одиницю *stony-hearted liar* (7, 83), яка є авторською одиницею, подібні приклади автор полюбляє використовувати у творі як стилістично-зabarвлені засоби. Перекладачі, звертаючи увагу на цю обставину, перекладають її таким чином:

- *Безсоромний брехун* (9, 54);
- *Нахабний брехун* (8, 42);
- *Жорстокий брехун* (10, 43).

Усі три варіанти є авторськими перекладацькими відповідниками. Найбільш імponує нам варіант перекладу Ю. Корецького «нахабний брехун», тому що передає саме той настрій, який властивий його аналогу. Про

таких людей в нас кажуть «як з гуся вода». Щодо першого відповідника, то він пом'якшений В. Левицькою. Щодо останнього, то він не зовсім точно відтворює сутність людини, як кажуть люди, серцевину. А в оригіналі чорним по білому сказано, що «жорстокість – це не єдина риса, яка властива цьому метису». І такий тонкий момент є досить актуальним для цього речення, і його обов'язково потрібно підкреслювати і найкраще з цим впорався, на нашу думку, саме Ю. Корецький.

Отже, зробивши порівняльний аналіз трьох різних варіантів перекладу роману, можна зробити наступні висновки: процес перекладу не є простою заміною одиниць однієї мови одиницями іншої мови. Навпаки, це складний процес, що включає ряд труднощів, які необхідно долати перекладачеві. Автори мають також свою позицію щодо застосування того чи іншого способу перекладу з метою передати не лише зміст ФО, а й настрій та стилістичне забарвлення. Як було з'ясовано в процесі роботи з твором, деякі фразеологічні одиниці в англійській мові, переважно авторські, взагалі не можна передати фразеологічним зворотом в українській мові, їх перекладачі переносять в українську мову звичайними розмовними зворотами (описовим способом). Є ряд фразеологізмів, коли жоден з перекладачів, маючи під рукою словниковий відповідник, ігнорує його або трансформує за певної мети. Переклад ФО, які мають абсолютні відповідники, які ніби-то не мають трансформуватися, подаються читачеві у вигляді приблизних еквівалентів або взагалі повністю заміщуються завдяки прийому контекстуальної заміни. Але більшість авторських новацій, що були впроваджені при виконанні перекладацької діяльності, зовсім не нашкодили змісту та настрою твору-оригіналу, а навпаки зробили його ближчим до читача будь-якого віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общин и лексические вопросы) / Венедикт Степанович Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
2. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладних творів української літератури англійською мовою) / Роксолана Петрівна Зорівчак. – Львів: Вища школа, 1983. – 173 с.
3. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу: Аспектний переклад / Ілько Вакулович Корунець. – Вінниця: Нова Книга, 2000. – 446 с.
4. Англо-український фразеологічний словник / Укл. К. Т. Баранцев. – К.: Знання, 2005. – 1056 с.
5. Фразеологічний словник української мови: У 2-х книгах / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.
6. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English language: Unabridged – New York, 1993. – 958 p.
7. Twain, M. The adventures of Tom Sawyer / Mark Twain. – R. R. Donelley & Sons Company, 1992. – 223 p.
8. Твен М. Пригоди Тома Сойєра / Марк Твен; пер. Ю. Корецький. – К.: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1962. – 240 с.
9. Твен М. Пригоди Тома Сойєра [Текст] / Марк Твен; пер. В. Левицька. – К.: Країна Мрій, 2009. – 272 с.
10. Твен М. Пригоди Тома Сойєра. Пригоди Гекльберрі Фіна / Марк Твен; пер. В. Митрофанова. – К.: Веселка, 1990, 496 с. – С. 25–230.

Стаття надійшла до редакції 5.04.2013 р.